

MOĞOLİSTAN'DAKİ KAYA YAZITLARI ÜZERİNE BAZI YENİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMALAR: TAYHAR ÇULUU (III) VE YAMAAN US (VI) YAZITLARI*

*Zeynep Ülkü SİNANOĞLU***

Öz: Moğolistan'da eski Türk runik yazısıyla kayalar üzerine yazılmış birçok yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtların sayısı da son yıllarda yapılan araştırmalarla giderek artmaktadır. Bu makale Moğolistan'da bulunan kaya yazıtlarından Tayhar Çuluu (III) ve Yamaan Us (VI) yazıtları üzerinedir. Tayhar Çuluu (III) yazıtı mürekkeple büyük bir kayalığa yazılmış iki satırlık bir yazıttır. Yamaan Us (VI) yazıtı ise bir kaya duvarına ince çiziklerle kazınarak yazılmış tek satırlık yazı ihtiva eder. Yazıtların okuma ve anlamlandırılmasında eski Türkçenin diğer dönemlerinde karşılaşılan sözlerle anlam dağarcığının genişletilmesi, yazıtlardaki ifadelerin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu görüşle yazıtlara bir başka anlamsal açıdan yaklaşılmış ve yeni okuma ve anlamlandırma önerileri getirilmeye çalışılmıştır. Tayhar Çuluu yazıtı 2022 yılında yapılan saha çalışmasında yerinde görülmüş ve incelenmiştir. Yamaan Us yazıtı ise mevcut çalışmalardaki görseller ve araştırmalar dahilinde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tayhar Çuluu, Hoyto Tamır, Yamaan Us, Eski Türk yazıtları, kaya yazıtları.

Some New Readings and Interpretations on the Rock Inscriptions in Mongolia: The Tayhar Chuluu (III) and Yamaan Us (VI) Inscriptions

Abstract: Mongolia contains numerous inscriptions on rocks in ancient Turkic runic script. The number of these inscriptions increased with recent research. This article focuses on the Tayhar Çuluu (III) and Yamaan Us (VI) rock inscriptions found in Mongolia. The Tayhar Çuluu (III) inscription is a two-line inscription written in ink on a large rock. The Yamaan Us (VI) inscription consists of a single line of text incised with fine scratches on a rock wall. Expanding the semantics of the inscriptions by incorporating words encountered in other periods of Old Turkic into their meaning facilitates our understanding. Thus, in this paper the

* Atıf Bilgisi / Citation: Sinanoğlu, Z. Ü. (2025). Moğolistan'daki Kaya Yazıtları Üzerine Bazı Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar: Tayhar Çuluu (III) ve Yamaan Us (VI) Yazıtları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 7-16.

Geliş ve Kabul Tarihleri / Date of Arrival and Acceptance: 20.09.2024 - 23.10.2025

Bu makale Turnitin benzerlik programı ile kontrol edilmiştir. / The article was checked with Turnitin.

Yazarlar aşağıdaki bilgilendirmeleri yapmaktadırlar / The authors provide the following information.

Araştırma ve Yayın Etiği / Research and Publication Ethics: Bu çalışmada Committee on Publication Ethics (COPE) kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur.

Yazarların Katkı Oranı / Authors' Contribution Rate: Bu makale tek yazarlıdır.

Açıklama / Explanation: Bu makale 2025 yılında Prof.Dr. Mehmet ÖLMEZ danışmanlığında tamamlanan "Moğolistan'daki Runik Harfli Kısa Türk Yazıtları" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Ayrıca Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 38846.

** Dr., E-Posta: zeynepsinanoglu27@gmail.com, ORCID: 0000-0001- 6538-0612.

inscriptions were approached from a different semantic perspective, and new interpretations and interpretations were proposed. The Tayhar Çuluu inscription was observed and examined in situ during fieldwork conducted in 2022. The Yamaan Us inscription was analyzed within the context of existing visuals and prior research.

Keywords: Tayhar Chuluu, Hoyto Tamir, Yamaan Us, Old Turkic inscriptions, rock inscriptions.

Giriş

1. Tayhar Çuluu Yazıtları

Tayhar Çuluu ya da Hoyto Tamır yazıtları olarak adlandırılan yazıtlar Moğolistan'ın Arhangay aymağı (ili), İhtamir sumu (ilçesi) yakınlarında Klementz tarafından 1893'te keşfedilmiştir. Yazıtlar aynı adla anılan büyük bir kaya kütlesi üzerine siyah boya ile yazılmıştır. Kaya üzerinde farklı alfabelerle farklı dönemlerde yazılmış birçok yazı vardır. Buradaki runik yazıtların çoğunun ilk yayını Radloff tarafından yapılmıştır (1895, ss. 260-268). Daha sonra Orkun (1938, ss. 297-309); Aalto, Ramstedt ve Granö (1958, ss. 62-76); Malov (1959, ss. 46-53); Perlee (1960, ss. 1-26); Rintchen (1968, ss. 34-36); Bazin (1991, ss. 210-221) Sertkaya ve Harcavbay (2001, ss. 320-321); Badam (2012a, ss. 61-68); Aydın (2018, ss. 71-81) ve Battulga (2022, C. II, ss. 39-48) tarafından çalışılmıştır. Bu çalışmada Tayhar kayalığında bulunan metinlerden yalnızca üçüncüsü ele alınmıştır. Yazıt iki satırdır. Yazıtın yayını Aalto-Ramstedt-Granö (1958); Rintchen (1968, 5. resim); Sertkaya ve Harcavbay (2001, III. yazıt); Badam (2012a, IV. yazıt); Aydın (2018, III. yazıt) ve Battulga (2022 II, IV. yazıt) yayımlarında yer alır. Yazıt Mehmet Ölmez tarafından 2019 yılında alınan fotoğrafı ile 2022 Ağustos ayında tarafımızca yapılan saha çalışmasından elde edilen görsellerden hareketle incelenmiştir. Bk. (Ek. I, II).

1.1. Tayhar Çuluu (III) Yazıtının İncelenmesi

Önceki Okuyuşlar

Sertkaya ve Harcavbay, 2001, s. 322: 1. yüzl(ü)g kunç(u)y 2. t(a)rduş kunç(u)y Çevirisi: 1. Güzel Hanım (=Kunçuy) 2. Tarduş Hanım (=Kunçuy)
Badam, 2012a, s. 66: 1. yüzl(ü)g kunç(u)y 2. ...duş kunç(u)y Çevirisi: 1. ... prenses 2. ...prens.
Aydın, 2018, s. 75: 1. yüzlög kunçuy 2. tarduş kunçuy Çevirisi: 1. Güzel prenses (?) 2. Tarduş prenses.
Battulga, 2022, C. II, s. 47: 1. yüzlög kunçuy 2. tarduş kunçuy Çevirisi: 1. Йүзлүг гүнж 2. Тардуш гүнж

Bu çalışmada yazıtın okuma ve anlamlandırılması

Runik Metin:	D>>H :CNY4N9 .1 D>>H :Y>>H4 .2
Yazı çevirimi:	1. y ² wzl ² wg ² : k ¹ wncy ¹ 2. t ¹ r ¹ d ¹ wş : k ¹ wncy ¹
Okunuşu:	1. yüzlüğ kuñç(u)y 2. t(a)rduş kuñç(u)y
Anlamı:	1. Asil, soylu prenses 2. Tarduş prenses[i] (Asil olan Tarduş prensesi).

1.2. Notlar

Yazıt iki satır olup, siyah bir boya ile kıvrımlı hatlarla yazılmıştır (Ek. I, II). Yazının kıvrımlı estetik bir görünümü vardır. Bu da yazının içeriğinden kaynaklı söylenen övgü sözlerinin yazıya da yansıtıldığı şeklinde yorumlanabilir.

CNY4N9 yüzlüğ:

Bu söz yüzlüğ ve yünlüğ biçimlerinde okunmuştur. Üçüncü harf n² okunabileceği gibi z olarak da yorumlanabilmektedir. Bk. (Ek. I). Burada esas mesele ise sözcüğün anlamlandırılmasındadır. Sertkaya ve Harcavbay yüzlüğ okumuştur. Harcavbay, yüzlüğ sözünü Kazakça *suluv* “güzel” sözünün karşılığı olarak almış ve “güzel hanım” olarak anlamlandırmıştır (Sertkaya ve Harcavbay, 2001, s. 322). Aydın da yüzlüğ “güzel” okuyuşunu takip etmiştir. Sözcüğe dair açıklamasında; Clauson’un Manichaica’da geçen yüzlügüm ibaresine “my (beautifiul?) faced one” anlamını verdiğini ancak Uygur ve sonrasındaki dönem metinlerinde sözcüğün “güzel” anlamının tespit edilemediğini, yazıtta ise “güzel” anlamından farklı bir anlam olmaması gerektiğini ve bu anlamın da mecaz olduğunu belirtmiştir (Aydın, 2018, s. 202). Badam ve Battulga ise yünlüğ okumuştur. Badam herhangi bir anlam vermezken, Battulga özel ad olarak “Yünlüğ Prenses” şeklinde aktarmıştır. yüzlüğ yalnızca Yenisey Kara-Sug (E-9/3) yazıtında daha önce farklı şekillerde okunan ibarenin Aydın tarafından *yalañ yüzlügd*<e> “yalın yüzlüde (?)” okunmasıyla geçmiştir (2015, s. 50).

Clauson yüzlüğ sözünün anlamını “having face”; “yüzü olan” olarak verir ve erken dönemlerde “a person of distinction”; “seçkin kişi”, anlamının kullanıldığını bu anlamın da muhtemelen Çince’deki yüz kavramına dayandığını belirtir (Clauson, 1972, s. 987). DTS’de yüzlüğ biçimiyle “именитый, знатный”;

“seçkin; asil” anlamıyla geçer (Nadelyayev vd. 1969, s. 288). Eski Uygurca sözlüklerde *yüzlüg* “ünlü, kibar, itibarlı; kibar kişi, seçkin kişi; saygıdeğer” anlamlarındadır (Wilkins, 2021, s. 928). *yüzlüg kunçuy* bilhassa Eski Uygurca’daki şu örnekle karşılaştırılabilir G 157-159; ...*yüzlüg äränlär tözün kunçuylar* “Fürst und Fürstin, Würdenträger, edle Prinzessinnen” (Rachmati, 1937, s. 50; Zieme, 2005, s. 138). Burada *kunçuy* ve *eren* sözlerini niteleyen *tözün* “asil, soylu” anlamında olup *yüzlüg* sözcüğünün paralel ifadesi olarak kullanılmıştır. Her iki sözün anlamı da benzerdir. *yüzlüg* sözü *atlıg* ile birlikte ikileme olarak da “asil, soylu, itibarlı, saygıdeğer” anlamındadır. Nitekim, Manichaica’da Nr. 5, 3.satır: *[e]ş tuş atl(ı)g yüzlüg b(ä)glär* “Genossen Vornehm, Fürsten” (Le Coq, 1922, s. 10; Clark, 2017, s. 225) ve Kuanşi İm Pusu’da 136-139. satırlarda: *atl(ı)g yüzlüg er* “asil, saygıdeğer erkek...” şeklinde geçer (Özcan Devrez, 2020, ss. 68, 84). Tayhar Çuluu yazıtında da yazıtın bütününe bakıldığında Tarduş boyunun prensesinden bahsedilmesiyle burada “güzel” anlamından ziyade *kunçuy* “prens” sözünün niteleyicisi “seçkin, asil, saygıdeğer” anlamıyla kullanıldığı söylenebilir. Bu söz ilk defa runik harfli bir yazıtta “soylu, itibarlı” anlamıyla bu yazıtta geçmektedir.

ᠳᠤᠰᠤᠨ *kunçuy*:

Çince 公主 *gong zhu* “imparatorun kızı, prenses” sözcüğünden gelir (Ölmez, 1999, s. 59; Li, 2019, s. 356). Clauson, sözcüğün Çin İmparatorluğunda kağanlara gelin olarak gönderilen kızların ‘prens’ olarak adlandırılmasında kullanılırken daha sonra devlet yönetiminden bağımsız eş için kullanılmaya başladığını belirtir (1972, s. 635). Burada Tayhar Çuluu metninde “prens” anlamında olmalıdır. Yenisey yazıtlarında söz (E-27, E-25, E-65 vb.) umumiyetle eş anlamında kullanılmıştır (Kormuşin, 2017, s. 331). Orhon yazıtlarında (KT D 20, K 9; BK D 17 G3) ᠳᠤᠰᠤᠨ şeklinde yazılırken, Arhanan, Bömbögör ve Yenisey yazıtlarında ᠳᠤᠰᠤᠨ şeklinde yazılmıştır. Ayrıca bk. (Sinanoğlu, 2021, ss. 398-399).

ᠲᠠᠷᠳᠤᠰ *tarduş*:

Eski Türk yazıtlarında adından bahsedilen Türk boyudur. *tarduş* adı yazıtlarda (KT D/13,15; BK D/12, 15 G/13; T 31,41; KÇ 14) sıklıkla geçer. Bilge Kağan’ın *tarduş* boyuna şad olarak atandığından bahsedilir (BK D/15; KT D/17). Kişi adının parçası olarak da Kül Tegin (K/13) yazıtında *tarduş inançu çor*; Taryat yazıtında *tarduş bilge tarkan* (Tar K/6) geçmektedir. Yazıt muhtemelen Tarduşların etkin olduğu bir dönemde Tarduş prensesine hitaben yazılmıştır. Ayrıca bk. (Taşağıl, 2020, ss. 134-135).

2. Yamaan Us Yazıtları

Yamaan Us yazıtları Moğolistan’ın Hovd Aymağı (ili) Altay Sum (ilçesi) bölgesinde 1973 yılında Moğol-Sovyet ortak çalışmasıyla M. Şinehüü ve E. A. Novgorodova tarafından bulunmuştur. İlk yayın ise Tenişev ve Novgorodova

(1983) tarafından yayımlamıştır (Battulga, 2022, C. I, s. 209). Bold, 1990 ve 2006'da yayımladığı eserlerinde yazıtlara yer vermiştir. Yazıtların bulunduğu bölgeye ikinci bir keşif gezisi 2008 yılında Moğol Altay Araştırma Enstitüsü, “Batı Moğol Altay-II Tarihi ve Arkeolojik Anıtları” projesiyle gerçekleşmiştir. Bu araştırma sonucunda ilk bulunan yazıtların harf grafiği, boyutları ve içeriğiyle aslında üç ayrı yazıt olduğu ve bunlara ek olarak da üç yazıt daha (IV, V ve VI) olduğu keşfedilmiştir (Bayarhüü, 2009, s. 40). Bugün altı ayrı yazıt olan Yamaan Us yazıtları yaklaşık 30 metre yüksekliğindeki bir kaya duvarına kazınmıştır (Bayarhüü, 2009, s. 40). Bu kaya duvarında runik yazıtların yanı sıra farklı dönemlere ait birçok kaya resmi de vardır ve bunlardan en ünlüsü Hun hanedanına ait at arabası tasviridir (Battulga, 2022, C. I, s. 208).

Bu makalede Yamaan Us yazıtlarından VI. yazıt ele alınmıştır. Bu yazıt 2008'de bulunanlardandır. İnce çiziklerle kayaya kazınmıştır ve tek satırdır. İlk olarak Bayarhüü (2009, ss. 40-49) tarafından okuma ve anlamlandırması yapılmıştır. Ardından Badam (2012b, ss. 93-97) ve Sartkojaulu (2014) tarafından yayımlanmıştır. Battulga da eserlerinde yazıttan bahsetmiş ve Bayarhüü'nün okuyuşuna yer vermiştir (2020, s. 336; 2022, C. I, ss. 208-215). Aydın da “Eski Türk Yazıtlarında Yakarış ve Esenlik Dileme İfadeleri” başlıklı makalesinde bu yazıtı ele almıştır (2019, ss. 17-18). Harcavbay, yazıtı V. yazıt olarak numaralandırırken diğer araştırmacıların yayınlarında VI. yazıt olarak geçmektedir.

2.1. Yamaan Us (VI) Yazıtının İncelenmesi

Önceki Okuyuşlar

Bayarhüü, 2009, s. 44: 1. atam eliγ yol tǵrim küč berin 2. atım eliγ yol tǵrim küč berin Çevirisi: 1. Эцэг минь Элиг, хувь заяаны Тэнгэр минь хүч хайрла. 2. Нэр минь Элиг билээ. Хувь заяаны тэнгэр минь хүч хайрла.
Badam, 2012b, s. 95: atamliγ ay ol tǵrim küč berin Çevirisi: Эцэглиг сар тэр тэнгэр минь хүч өгөгтүн
Sartkojaulu, 2014, s. 127: atım aqıγ. Yol teγrim küč berin Çevirisi: Atım Akıg. Jol Tengiri Küş bergeysing!
Battulga, 2020, s. 336: atım eliγ yol tǵrim küč berin Çevirisi: Нэр минь элиг. Хувь заяаны тэнгэр мин хүч хайрла

Bu çalışmada yazıtın okuma ve anlamlandırılması

Runik Metin:	ᚠᚱᚰ ᚠᚱᚱ ᚱᚱᚱᚱ ᚠᚱᚱᚱᚱᚱ
Yazı çevirimi:	
1. $t^1m l^2 g^1 y^2 w l^1 t^2 \eta r^2m k^2 \ddot{w} c b^2 r^2 \eta$	
Okunuşu:	
1. (a)t(i)ml ² (i)ğ yol t(è)nr(i)m küç b(è)r(i)η	
2. t(a)ml ² (i)ğ yol t(è)nr(i)m küç b(è)r(i)η	
Anlamı:	
1. Cesur Yol Tanrım, (siz bana) güç verin!	
2. Duvarlı, kayalı? yol, Tanrım (bana) güç verin!	

2.2. Notlar

ᚠᚱᚱᚱᚱᚱ / ᚱᚱᚱᚱ ᚠᚱᚱᚱᚱᚱ *atımlıg yol / tamlıg yol*

Yazıtın farklı şekillerde okunmasına sebep olan söz öbeği ilk bölümdür. Bu söz grubunda kalın sıradan harfler ile ince sıradan harfler birlikte yazılmıştır. Bunun gibi kısa kaya yazıtlarında standart imla özelliklerine dikkat edilmediği bilinmektedir. Bayarhüü ilk sözün *atam* ya da *atım* şeklinde okunabileceğini belirtmiş ve *Elig* sözünü de kişi adı olarak almıştır; *atam/atım elig* “adım Elig” ya da “babam Elig” anlamını vermiştir. Battulga da yayınlarında bu okuyuşları takip eder (2020, ss. 336; 2022, C. I, s. 212). Sartkojaulı, üçüncü harfi k^1 tespit edip, *atım Akıg* “adım Akıg” şeklinde okur (2014, s. 128). Aydın ise yazıtın üçüncü harfini r^1 olarak alıp *yol* sözünü de kişi adına dahil eder; *atım arıg yol* “adım Arıg Yol(dur)” olarak anlamlandırır (2019, s. 17). Badam, başka bir açıdan değerlendirip *atamliḡ ay ol tāḡrim* “Baba ay ve cennet” şeklinde okur.

Yazıtta sonraki ifade açık bir şekilde *tēḡrim güç bēriḡ* ibaresidir. Bayarhüü ve Sartkojaulı *yol* sözünü de *tēḡri* ile birlikte alıp *yol tēḡri* “Yol Tanrı” kavramıyla birleştirmişlerdir. Bu kavram İrk Bitig’ e dayanır. İrk Bitig’de *yol tēḡri* 2. falda: *āla atlıg yol tēḡri men* “alaca atlı yol tanrısıyım ve 48. falda: *kārı yol tēḡri men* “yaşlı yol tanrısıyım” şeklinde geçer (Tekin, 2019, ss. 19, 24). İlk öbeğin kişi adından ziyade *+lıg* ekiyle kurulmuş bir sıfat olması da muhtemeldir. Bu sıfatı iki farklı şekilde okumak ve anlamak mümkündür;

1. Öncelikle ilk öbek *atımlıg* şeklinde okunabilmektedir. *atım* Eski Uyurca'da “iyi nişan alan, savaşçı; cesur; kahramanlık” anlamlarına gelir (Wilkens, 2021, s. 81). *alp atım* ikilemesinde “yiğit, kahraman” anlamıyla metinlerde sıklıkla geçer. 71. ve 72. satır: *alp atım süülüg küçünge tükellig* “kahraman ve nişancı askeri gücü vardı” (Gulcalı, 2021, s. 149). DLT’de ise *atım er* “iyi ok atan adam, nişancı” geçmektedir (Kaçalın 2019, s. 84). *atım+lıg* şeklinin “cesur olan, cesaretli” anlamında olup *yol tēnri* kavramının niteleyicisi olarak alınabilir. Bu durumda yazıt; *atımlıg yol tēnrim / küç bēriḡ* “cesur Yol Tanrım, (siz bana) güç verin!” şeklinde anlamlandırılır. Göçebe kültürlerde hayatın önemli bir bölümünün yollarda geçtiği göz önünde bulundurulduğunda yazıtta *yol tēnri* ibaresinin yer alması uzak bir ihtimal değildir. *yol tēnri* ifadesi için ayrıca bk. (Roux, 1994, ss. 101-102; Bayat, 2021, ss. 141-149). Bu anlamın yanı sıra *atımlıg* sözü *yol* sözünün niteleyicisi olarak alındığında; *atımlıg yol / tēnrim küç bēriḡ* “cesaret isteyen yol, Tanrım (siz bana) güç verin!” şeklinde de anlamlandırılabilir.

2. Diğer bir okuyuş ise *tamlıg yol* şeklindedir. *tamlıg* Eski Uyurca’da “meyveli” ya da “duvarlı” anlamlarına gelir (Wilkens, 2021, s. 668). Burada “duvarlı” anlamıyla ilgili olması olasıdır. *sırınčgan tamlıg* “cam duvarlı” *yetirär kat tamlıg* “yedışer katlı duvarlı” gibi (Wilkens, 2021, ss. 610, 894). Yazıtın yazıldığı kayanın yaklaşık 30 metre yüksekliğinde bir kaya duvarı olduğu bilinmektedir (Bayarhüü, 2009, s. 40). Ayrıca bu kaya duvarının farklı dönemlere ait kaya resimleri ve mühürleri barındırmasıyla göçebelerin bir iz, işaret, yazı bıraktıkları uğrak bir güzergâh ve geçit olduğu söylenebilir. Dolayısıyla yazıtı yazan çıktığı zorlu yola, yolculuğa işaret ettiği düşünülüp, yazıt; *tamlıg yol / tēnrim küç bēriḡ!* “Duvarlı, kayalı? yol, Tanrım (bana) güç verin!” şeklinde bir dilek olarak da anlamlandırılabilir.

Her iki şekilde de yazıtı yazan kişi kendisi için Tanrıdan güç, kuvvet dilemektedir.

ᠠᠳᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠯᠤᠰ *tēnrim küç bēriḡ*:

tēnri küç bēr- ifadesi yazıtlarda kullanılan kalıp ifadelerdendir. Orhon yazıtlarında (BK D11 / KT D/12) *tēnri küç bērtök üçün kaḡım kagan süsi böri teg ermiş...* “Tanrı güç verdiği için babam hakanın askerleri kurt gibiymiş.” ifadesiyle karşılaştırılabilir (Ölmez, 2021, ss. 128, 142). Tanrıdan alınan ya da göksel bir kuvvetle desteklenmesi dilenen durumlar için kullanıldığı düşünülebilir. Türkçedeki “güç” kavramı için ayrıca bk. (Clauson, 1962, ss. 93-101).

Sonuç

Tayhar Çuluu (III) yazıtı Tarduş prensesine hitaben yazılan ve yazı hatlarıyla da estetik bir görünüme sahip olan iki satırlık bir yazıttır. Bu makalede yazıtta geçen *yüzlüg~yünlüg* biçimlerinde okunan söz için *yüzlüg* okuyuşu takip edilmiş ancak bu söz için “asil, soylu” anlamlandırması önerilmiştir. Yamaan Us (VI) yazıtı ise bir yolcunun güç, kuvvet dileğini anlatmaktadır. Yazıtta daha önce farklı şekillerde okunan *t¹ml²g¹y²wl¹* ibaresi *atımlıg yol* “cesur yol Tanrım” veya *tamlıg yol* “kayalı?, duvarlı yol” şeklinde iki farklı şekilde okunmuş ve yorumlanmıştır.

Kaynakça

- Aalto, P., Ramstedt, G. J. ve Granö, J. G. (1958). Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60(7), 3-91.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aydın, E. (2019). Eski Türk Yazıtlarında Yakarış ve Esenlik Dileme İfadeleri. *Dil Araştırmaları*, 24, 15-30.
- Badam, A. (2012a). Taikhar Çuluu Yazıtı. *Türkbilig*, 23, 61-68.
- Badam, A. (2012b). Yamaan Usnı Hanın Hadnı Biçees. B. Gül (Ed.), *Türk Moğol Araştırmaları, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* içinde (ss. 93-97). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Battulga, Ts. (2020). *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription*. (Archaeological Relicks of Mongolia Catalogue Series). Ulaanbaatar.
- Battulga, Ts. (2022). *Mongolyn runi bichgiin dursgalyn shine sudalgaa I-III*. Ulaanbaatar: Admon Yayınevi.
- Bayarhüü, N. (2009). Yamaan usnı havtslın Hanan hadnaas şineer ilrüülsen biçeesüüd. *Oyunı Helhee*, 2(6), 40-49.
- Bayat, F. (2021). *Türk Mitolojik Sistemi (Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji)* (C. 2, 5. bs.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bazin, L. (1991). *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bold, L. (1990). *BNMAU-ın nutag dah' Hadny Biçees*. Ulaanbaatar.
- Bold, L. (2006). *Orhon biçgiin dursgal II*. Ulaanbatar: Şinjele Uhaanı Akademii, Hel Zohiolın Hureleen, Mongolın Altay Sudlaačdın Holboo.
- Clauson, G. (1962). The Concept of "Strength" in Turkish. J. Eckmann, A. S. Levent ve M. Mansuroğlu (Haz.). *Németh Armağanı* içinde (ss. 93-101). Ankara: TDK.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Clark, L. (2017). *Uygur Manichaeic Texts, Texts-Translations-Commentary* (C. III). Ecclesiastical Texts. Brepols Publishers.
- Gulcalı, Z. (2021). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini)*. Ankara: TDK.
- Kaçalın, M. S. (Çev.). (2019). *Dîvânu Lugâti't-Turk* (M. Ölmez, Yay. Haz.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kormuşın İ. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. Çev. Rysbek Alimov, Ankara: TDK.
- Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotsco III*. Berlin.
- Li, Y. S. (2019). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Ankara: TDK.

- Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskova-Leningrad.
- Nadelyayev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara: TDK.
- Ölmez, M. (1999). Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3). *Türk Dilleri Araştırmaları*, (9), 59-65.
- Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Özcan Devrez, C. (2020). *Eski Uygurca Kuanşi İm Pusu İncelemesi*. Ankara: TDK.
- Perlee, H. (1960). Tayhir çuluu. *Studia Arheologica*, 1(4), 1-26.
- Rachmati, G. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII. Mit Sinologischen Anmerkungen von Dr. Wolfram Eberhard*. Berlin.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg.
- Rintchen, E. B. (1968). *Les Dessigns Pictographiques Et Les Inscriptions Sur Les Rochers Et Sur Les Steles En Mongolie* (Corpus Scriptorum Mongolorum). Ulaanbaatar.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (A. Kazancıgil Çev.). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sartkojauli, K. (2014). Yamaan Us (Eşki Su) Jazui/Writing of (Goat water) Yaman Us. *Tyurkologiya*, 12(67), 122-128.
- Sertkaya, O. F. ve Harcavbay, S. (2001). Hoyto-Tamır (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* içinde (ss. 313-346).
- Sinanoğlu, Z. Ü. (2021). Arhanan Yazıtı Üzerine Notlar. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 24, 391-407.
- Taşagıl, A. (2020). *Eski Türk Boyları -Çin Kaynaklarına Göre- (MÖ III.-MS X. Asır)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tekin, T. (2019). *İrk Bitig*. Ankara: TDK.
- Tenişev, E. R. ve Novgorodova, E. A. (1983). Novıye runičeskiye nadpisi v gorah Mongol'skogo Altaya. *İstoriya i Kul'tura Tsentral'noy Azii*.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Altuigurisch- Deutsch- Türkisch / Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca - Almanca - Türkçe. Göttingen: Universitätsverlag.
- Zieme, P. (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*. Brepols.

Ek

Ek I. Tayhar Çuluu III, Fotoğraf: Mehmet Ölmez (2019)

Ek II. Tayhar Çuluu III, Fotoğraf: Zeynep Ülkü Sinanoğlu (2022)

Ek III. Yamaan Us VI, Fotoğraf: Battulga, 2022, C. I, s. 213